

Katarzyna Schatt-Babińska

 <https://orcid.org/0000-0002-8289-3265>
Łódź

Zabytek przyjazny środowisku – możliwości stosowania proekologicznych rozwiązań w teorii i praktyce. Zarys problemu

An environmentally friendly monument – possibilities of using pro-ecological solutions in theory and practice. Outline of the problem

Streszczenie. Problem zmian klimatycznych i skutków, jakie mogą one wywołać spowodował odgórne planowanie przez kraje Unii Europejskiej praktycznych działań, które mają zapobiec tym zmianom. Próby wprowadzania proekologicznych rozwiązań widoczne są także wśród zabytkowej zabudowy. Działania te nie są ustandaryzowane, obecnie ochrona zabytków stoi przed wyzwaniem wprowadzenia zmian w teorii konserwatorskiej. Szansą na standaryzację proekologicznych rozwiązań stosowanych w obrębie zabytkowych obiektów jest przygotowywany przez Narodowy Instytut Dziedzictwa projekt standardów postępowania konserwatorskich, w tym wydawanie pozwoleń na instalacje fotowoltaiczne w obiektach zabytkowych, w ich otoczeniu i na obszarach chronionych.

Niniejszy artykuł odpowiada na pytania: czy chroniąc zabytki można chronić klimat, czy zgodnie z polityką zrównoważonego rozwoju wytwarzanie energii odnawialnej oraz ochrona zabytkowego budownictwa są traktowane jako równorzędny interes społeczny? Aby odpowiedzieć na te pytania należy w pierwszej kolejności przeprowadzić analizę obowiązującego prawa i określić, w jakim zakresie teoria konserwatorska zezwala na wykorzystanie proekologicznych rozwiązań przy zabytkowych obiektach. Dopełnieniem analizy przepisów prawnych i orzecznictwa jest przedstawienie wyników wywiadów z architektami oferującymi usługi projektowe w zabytkowych obiektach (siedem osób) oraz urzędnikami Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi (trzy osoby).

Należy mieć na uwadze, że zabytkowe nieruchomości należą do szczególnego zasobu kulturowego, o który należy dbać. Dbanie o środowisko w kontekście klimatycznych zmian, jest równie ważne, jednak planowanie działań proekologicznych nie może być stawiane w opozycji do zachowania dziedzictwa kulturowego.

Słowa kluczowe: ochrona środowiska; ochrona zabytków; ekologia

Abstract. The problem of climate change and the effects it may cause has resulted in European Union inducing top-down planning of practical measures to prevent these changes. Attempts to introduce pro-ecological solutions are also visible among the historic buildings. These activities are not standardised, and currently the protection

of monuments faces the challenge of introducing changes in the theory of conservation. An opportunity to standardize pro-ecological solutions used within historic buildings is the project of standards for conservation procedures prepared by the National Heritage Board of Poland, including the issuance of permits for photovoltaic installations in historic buildings, in their surroundings and in protected areas.

This article answers the questions: is it possible to protect the climate by protecting monuments, or are the issues of generating renewable energy and the protection of historic buildings treated as equal social interests in accordance to the sustainable development policy? In order to answer these questions, it is necessary to first analyze the applicable law and determine to what extent the conservation theory allows the use of pro-ecological solutions in historic buildings. The analysis of legal provisions and jurisprudence is complemented by the presentation of the results of interviews with architects offering design services in historic buildings (seven persons) and officials of the Voivodship Office for the Protection of Monuments in Łódź (three persons).

It should be borne in mind that historic properties are a part of special cultural resource that should be taken care of. Taking care of the environment in the context of climate change is equally important, but planning pro-ecological activities cannot be put in opposition to the preservation of cultural heritage.

Keywords: environmental protection; monument protection; ecology

Niniejszy artykuł dotyczy tematyki prawnych i faktycznych możliwości proekologicznych działań związanych przede wszystkim z odnawialnymi źródłami energii, przy zabytkowych nieruchomościach. W kontekście zmian klimatycznych, które postępują na Ziemi, jest to temat ważny¹. Już w 2015 roku podczas konferencji klimatycznej w Paryżu przyjęte zostało porozumienie paryskie², do którego przystąpiło 190 krajów, w tym Unia Europejska i jej państwa członkowskie. Zgodnie z zapisanymi postulatami Komisja Europejska opracowała długoterminową strategię do roku 2050³, w której wskazała, że do tego czasu Europa stanie się neutralna dla klimatu. W 2019 roku Komisja Europejska przygotowała dokument strategiczny nazwany Europejskim Zielonym Ładem, którego celem jest przeprowadzenie tzw. zielonej transformacji na terenie wszystkich państw członkowskich. Zaplanowane działania mają na celu poprawę klimatu, wspieranie działań ekologicznych i dotyczą przede wszystkim zrównoważonej modernizacji transportu i przeciwdziałania ubóstwu energetycznemu⁴. W Polsce wyznacznikiem Europejskiego Zielonego Ładu jest „Krajowy plan

1 BŁOCH 2018; Zmiana klimatu 2020; *Adaptacja do zmian klimatu* 2021; IPCC Report; MASLIN 2021.

2 Paris agreement.

3 Green Long Strategy.

4 European Green Deal.

na rzecz energii i klimatu na lata 2021–2030”⁵. Zakłada on stopniowe odchylenie od paliwa węglowego w kontekście wytwarzania energii elektrycznej do około 56–60% w 2030 roku, dzięki zwiększaniu udziału wytwarzania energii z odnawialnych źródeł⁶.

Zabytkowe nieruchomości należą do szczególnego zasobu kulturowego, o który należy dbać. Dbanie o środowisko w kontekście zmian klimatycznych jest równie ważne. Istotne są zatem pytania: czy chroniąc zabytki, można chronić klimat, czy zgodnie z polityką zrównoważonego rozwoju wytwarzanie energii odnawialnej oraz ochrona zabytkowego budownictwa są traktowane jako równorzędny interes społeczny oraz czy dysponenti zabytków wpisanych do rejestru mogą korzystać z możliwości proekologicznych rozwiązań w równym stopniu co właściciele nieruchomości, które zabytkami nie są. Aby odpowiedzieć na te pytania, należy przede wszystkim przeprowadzić analizę obowiązującego prawa i sprawdzić, w jakim zakresie teoria konserwatorska zezwala na wykorzystanie proekologicznych rozwiązań w kontekście zabytkowych budynków. Dopełnieniem analizy przepisów prawnych i orzecznictwa w zakresie możliwości zastosowania w praktyce proekologicznych rozwiązań przy zabytkowych nieruchomościach jest przedstawienie wyników wywiadów z architektami oferującymi usługi projektowe w zabytkowych obiektach (siedem osób) oraz urzędnikami Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi (trzy osoby). W celu przeprowadzenia wywiadów indywidualnych wykorzystana została metoda badawcza wywiadu pogłębionego, częściowo ustrukturyzowanego, tj. opartego na schemacie opracowanego wcześniej scenariusza⁷.

W artykule pojawiają się sformułowania, które na początku należy zdefiniować. Pierwsze z nich to „proekologiczne rozwiązania” – rozumiane tu przede wszystkim jako stosowanie izolacji termicznej, zakładanie paneli fotowoltaicznych, pomp ciepła, instalacji solarnych. Drugim sformułowaniem jest „budownictwo ekologiczne” w rozumieniu – prace remontowe, konserwatorskie i modernizacyjne.

5 Krajowy plan na rzecz energii i klimatu.

6 *Ibidem*, s. 40–43.

7 Scenariusz wywiadu znajduje się na końcu artykułu.

1. Centrum Hevelianum w Gdańsku, fot. Archiwum Centrum Hevelianum, 2019.

2. Centrum Hevelianum w Gdańsku, fot. Archiwum Centrum Hevelianum, 2019.

Zabytek przyjazny środowisku według prawa

» Ustawa o odnawialnych źródłach energii

Ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o odnawialnych źródłach energii (Dz.U. z 2022 r. poz. 1566, ze zm.; dalej: uoże) określa zasady i warunki wykonywania działalności w zakresie wytwarzania: energii elektrycznej z odnawialnych źródeł energii, biogazu rolniczego oraz biopłynów. Określa także mechanizmy i instrumenty wspierające wytwarzanie: energii elektrycznej z odnawialnych źródeł energii, biogazu rolniczego, ciepła, oraz zasady wydawania gwarancji pochodzenia energii elektrycznej wytwarzanej z odnawialnych źródeł energii w instalacjach odnawialnego źródła energii oraz realizacji krajowego planu działania w zakresie energii ze źródeł odnawialnych. W uoże przedstawiono również warunki i tryb wydawania certyfikatów instalatorom instalacji odnawialnego źródła energii oraz akredytowania organizatorów szkoleń, a także zasady współpracy międzynarodowej w zakresie odnawialnych źródeł energii oraz wspólnych projektów inwestycyjnych (art. 1 uoże).

Zgodnie z art. 2 uoże za odnawialne źródła energii uznaje się: niekopalne źródła energii obejmujące energię wiatru, energię promieniowania słonecznego, energię aerotermalną, energię geotermalną, energię hydrotermalną, hydroenergię, energię fal, prądów i pływów morskich, energię otrzymywaną z biomasy, biogazu, biogazu rolniczego oraz z biopłynów. Ustawa ta w swoich zapisach nie nawiązuje do kwestii zabytków. Z tego względu, że prawo budowlane, jak i ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami doprecyzowują tę kwestię.

» Prawo budowlane

Zgodnie z przepisami ustawy z dnia 7 lipca 1994 roku prawo budowlane (Dz.U. z 2022 poz. 1557, ze zm., dalej: pb) nie wymaga decyzji o pozwoleniu na budowę oraz zgłoszenia wykonywanie robót budowlanych polegających na: instalacji pomp ciepła, wolno stojących kolektorów słonecznych, urządzeń fotowoltaicznych o mocy zainstalowanej elektrycznej nie większej niż 50 kW z zastrzeżeniem, że do urządzeń fotowoltaicznych o mocy zainstalowanej elektrycznej większej niż 6,5 kW stosuje się obowiązek uzgodnienia z rzeczoznawcą do spraw zabezpieczeń przeciwpożarowych pod względem zgodności z wymaganiami ochrony przeciwpożarowej (art. 29 ust. 4 pb). Jednak zgodnie z art. 29 ust. 7 pb jeżeli wyżej wymienione roboty budowlane wykonywane są przy obiekcie wpisanym do rejestru zabytków, wymagają decyzji o pozwoleniu na budowę, natomiast obiekty zlokalizowane na obszarze wpisanym do rejestru zabytków – wymagają

dokonania zgłoszenia. Do wniosku o pozwolenie na budowę oraz do zgłoszenia należy dołączyć pozwolenie właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków wydane na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

» Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

W Polsce podstawą działania systemu ochrony zabytków jest ustawa z dnia 23 kwietnia 2003 roku o opiece i ochronie zabytków (Dz.U. z 2022 r., poz. 840, dalej: uozoz). Przepisy, które są w niej zawarte, są podstawą podejmowania działań w zakresie ochrony zabytków. Zgodnie z art. 1 ustawa ta określa przedmiot, zakres i formy ochrony i opieki nad zabytkami, finansowania prac przy zabytkach, a także organizacji organów ochrony zabytków. Kamil Zeidler ustawę tę określa jako „konstytucję ochrony dziedzictwa kultury”, która precyzuje kompetencje, jakie muszą spełniać konserwatorzy, oraz reguluje procedury postępowania przy zabytkowych obiektach.

Zgodnie z zapisami uozoz ochrona zabytków polega przede wszystkim na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań, które mają na celu (art. 4 uozoz):

- zapewnianie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie,
- zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek w wartości zabytków,
- udaremnianie niszczenia zabytków i niewłaściwego korzystania z nich,
- przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę,
- kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków,
- uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowywaniu przestrzennym oraz kształtowaniu środowiska.

W ustawie nie ma bezpośredniego odniesienia do możliwości proekologicznych działań przy zabytku. Zgodnie z art. 36 uozoz prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, w tym prac polegających na usunięciu drzewa lub krzewu z nieruchomości lub jej części będącej wpisanym do rejestru parkiem, ogrodem lub inną formą zaprojektowanej zieleni (art. 36 ust. 1 pkt 1 uozoz), wykonywanie robót budowlanych w otoczeniu zabytku (art. 36 ust. 1 pkt 2 uozoz), jak i podejmowanie innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku wpisanego do rejestru, z wyłączeniem działań polegających na usuwaniu drzew

lub krzewów z terenu nieruchomości lub jej części niebędącej wpisanym do rejestru parkiem ogrodem albo inną formą zaprojektowanej zieleni (art. 36 ust. 1 pkt 11 uozoz), wymaga uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków (dalej: WKZ). Co ważne, uzyskanie pozwolenia WKZ na podjęcie robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru nie zwalnia z obowiązku uzyskania pozwolenia na budowę albo zgłoszenia, w przypadkach określonych przepisami prawa budowlanego (art. 36 ust. 8 uozoz).

Wydawanie decyzji i pozwoleń jest jednym z wielu zadań, które wykonuje WKZ⁸. Jak zauważa Ewelina Kowalska, „UOZOZ pozostawia konserwatorom nad wyraz dużą swobodę przy podejmowaniu decyzji administracyjnych. W rezultacie prowadzi to niejednokrotnie do sytuacji, kiedy w tożsamych stanach faktycznych organy ochrony zabytków podejmują skrajnie różne decyzje, prezentujące odmienne stanowiska”⁹, niewątpliwie podstawą dyskrecjonalnej władzy konserwatora jest teoria konserwatorska, na którą składają się dokumenty doktrynalne¹⁰ oraz wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków.

W 2020 roku ogłoszono wytyczne wydane przez Generalnego Konserwatora Zabytków dotyczące ochrony wartości dziedzictwa kulturowego w procesie poprawy charakterystyki energetycznej budowli zabytkowych¹¹. Jak wskazano we wstępie tego dokumentu:

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/844 z 30 maja 2018 r., zmieniła dyrektywę 2010/31/UE w sprawie charakterystyki energetycznej budynków i dyrektywę 2012/27/UE w sprawie efektywności energetycznej. W dyrektywie tej w pkt. 18 zapisano: Należy wspierać

8 Zgodnie z art. 91 pkt 4 „Do zadań wykonywanych przez wojewódzkiego konserwatora zabytków należy w szczególności: realizacja zadań wynikających z krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami; sporządzanie, w ramach przyznanego budżetu, planów finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami; prowadzenie rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz gromadzenie dokumentacji w tym zakresie; wydawanie, zgodnie z właściwością, decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych; sprawowanie nadzoru nad prawidłowością prowadzonych badań konserwatorskich, architektonicznych, prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i innych działań przy zabytkach oraz badań archeologicznych; organizowanie i prowadzenie kontroli w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami; opracowywanie wojewódzkich planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych oraz koordynacja działań przy realizacji tych planów; upowszechnianie wiedzy o zabytkach; współpraca w sprawach ochrony zabytków z innymi organami administracji publicznej i podmiotami prowadzącymi działalność pożytku publicznego, o których mowa w art. 3 ust. 2 i 3 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie” (Dz.U. z 2020 r. poz. 1057 oraz z 2021 r. poz. 1038, 1243, 1535 i 2490).

9 KOWALSKA 2018, s. 293.

10 Takie jak m.in. Karta Wenecka, Dokument z Nara, Karta Krakowska, Zasady Dublińskie, Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego i in.

11 Wytyczne 2020.

badania naukowe dotyczące nowych rozwiązań służących poprawie charakterystyki energetycznej budynków i obiektów zabytkowych, a także testowanie takich rozwiązań oraz jednocześnie zapewniać ochronę i zachowanie dziedzictwa kulturowego¹².

Jak zauważono w tym dokumencie, poprawa charakterystyki energetycznej obiektów budowlanych jest ważnym zadaniem i pomimo ustawowo przewidzianego odstępstwa, dotyczy również zabytkowych budowli¹³. W związku z tym rekomenduje się przygotowywanie audytu energetycznego zabytku, wybór metod, materiałów i zakresu prac zależnych od cech oraz wartości danej nieruchomości. Zaplanowane metody powinny być „odwracalne, w miarę możliwości bezinwazyjne, z minimalną ingerencją w strukturę budowli i z pełnym poszanowaniem dla jej wartości historycznych i artystycznych”¹⁴. Termomodernizacja realizowana jest poprzez naprawę murów i tynków, docieplenie, osuszenie oraz optymalizację wentylacji¹⁵. W niniejszym dokumencie zwrócono uwagę na realizację zasad zrównoważonego rozwoju i równoważnego traktowania wartości dziedzictwa i efektywności energetycznej historycznego budownictwa¹⁶.

W ramach „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami 2019–2022” Narodowy Instytut Dziedzictwa (dalej: NID) opracowuje standardy postępowania konserwatorskich, w tym wydawania pozwoleń na instalacje fotowoltaiczne w obiektach zabytkowych, w otoczeniu zabytku i w obszarach chronionych

polegający na wypracowaniu koniecznych warunków progowych, kiedy można umieszczać wspomniane instalacje na obiektach i w zespołach objętych ochroną konserwatorską, oraz wskazaniu z perspektywy eksperckiej NID rozwiązań preferowanych podczas adaptacji i modernizacji zabytków, tj. dachówki fotowoltaiczne, szyby fotowoltaiczne, ściany fotowoltaiczne – oparte na sprawdzonych doświadczeniach krajów Europy Zachodniej¹⁷.

» Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym

Zgodnie z art. 1 ust. 2 ustawy z dnia 23 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2022 r. poz. 503, dalej: upzp) zakres

12 *Ibidem*.

13 *Ibidem*, s. 7.

14 *Ibidem*, s. 8.

15 *Ibidem*, s. 5–8.

16 *Ibidem*, s. 10.

17 PAŁUBSKA/ZALASIŃSKA 2021, s. 132.

przedmiotowy ustawy obejmuje zasady kształtowania polityki przestrzennej oraz zakres postępowania w sprawach przeznaczenia terenów na określone cele, ustalenia zasad ich zagospodarowania i zabudowy. W planowaniu przestrzennym uwzględnia się zwłaszcza wymagania dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej, jak i wymagania ochrony środowiska (art. 1 ust. 2 upzp), co potwierdza aktualne orzecznictwo:

W przypadku kwestii związanych z ochroną przyrody i środowiska w kontekście planowania przestrzennego, wprowadzenie ograniczenia właściciela w jego prawach do gruntu i utrzymanie zieleni jest dla niego niekorzystne w sensie ekonomicznym i inwestycyjnym, jednakże w pewnym ogólnym sensie stanowi także działanie w interesie tego właściciela, jako człowieka, dla którego zdrowe środowisko i przyroda mają coraz większe znaczenie. W dobie bowiem zmieniającego się świata i tzw. kryzysu klimatycznego zieleni – dająca świeże powietrze i cień, jest nie tylko dobrem ogólnym, lecz także indywidualnym¹⁸. Środowisko jest dobrem wspólnym i jednocześnie ochrona środowiska jest celem publicznym. Oznacza to, że każdy element środowiska, w tym jakość powietrza, ma jednakową wartość podlegającą ochronie prawnej w konfrontacji z takim prawem podstawowym, jak ochrona prawa własności¹⁹.

Zabytek przyjazny środowisku – praktyka

W 2020 roku do urzędów konserwatorskich w Polsce wpłynęło

812 wniosków dotyczących działań związanych z instalacją fotowoltaiczną, z czego 52,7% stanowiły wnioski o wydanie pozwolenia konserwatorskiego w trybie art. 36 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dla obiektów wpisanych do rejestru zabytków. W 659 (81,15%) przypadkach miały być one umieszczone na obiekcie, w 121 (14,9%) w otoczeniu obiektu, w 8 instalacje na „gruncie” lub „na polu”, tj. stanowisku archeologicznym²⁰.

Wydanie pozwolenia przez WKZ na założenie paneli fotowoltaicznych, pomp ciepła czy kolektorów słonecznych zależy od wielu czynników i powinno zostać

18 II SA/Gd 687/20.

19 II OSK 1281/16.

20 PAŁUBSKA/ZALASIŃSKA 2021, s. 131.

poprzedzone indywidualną analizą obiektu, ponieważ takie proekologiczne rozwiązania wiążą się nierzadko z ingerencją w kompozycję, wygląd, a czasem konstrukcję obiektu. W Polsce można odnaleźć przykłady zabytków, na których zamontowano panele fotowoltaiczne. Przykładem takiego obiektu jest budynek Państwowej Komisji Planowania Przestrzennego, który znajduje się w Warszawie przy pl. Trzech Krzyży 3/5. Obiekt ten jest ujęty w gminnej ewidencji zabytków nieruchomości i znajduje się na terenie wpisanego do rejestru założenia urbanistycznego pl. Trzech Krzyży. Obszar ten jest częścią obszaru uznanego za pomnik historii „Warszawa – historyczny zespół miasta z Traktem Królewskim i Wilanowem”. W 2020 roku Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków wydał decyzję zezwalającą na instalację paneli fotowoltaicznych na dachu budynku. Kolejnymi przykładami są zabytkowy budynek urzędu marszałkowskiego w Gdańsku, gdańskie Centrum Hewelianum czy kamienica przy ul. Dobrzeckiej w Kaliszu – gdzie panele fotowoltaiczne zostały zlokalizowane od strony podwórka. Farma fotowoltaiczna zajmująca powierzchnię 900 mkw. została postawiona na obszarze niepołomickiego zamku królewskiego, w którym zamontowano również pompy ciepła. Łączna moc paneli zamkowej farmy fotowoltaicznej to około 150 kW. W 2015 roku Podkarpacki WKZ zezwolił za budowę farmy fotowoltaicznej na terenie dawnych ogrodów zespołu pałacowo-parkowego w Przeworsku. Teren dawnych ogrodów stanowi integralną część zespołu parkowo-pałacowego, który jest wspinany do rejestru zabytków, jednak zdaniem konserwatora farma fotowoltaiczna pozostaje bez wpływu na założenie parkowe, stąd wydał on decyzję zezwalającą na jej powstanie²¹.

W związku z rosnącym zainteresowaniem montażu paneli fotowoltaicznych w celu pozyskiwania tańszej energii, na stronach internetowych wojewódzkich urzędów ochrony zabytków pojawiają się m.in. takie komunikaty:

Organ przypomina, że każdy wniosek rozpoznawany jest indywidualnie i podlega ocenie merytorycznej na bazie złożonej dokumentacji, w tym w szczególności projektu budowlanego. Trzeba przy tym zauważyć, że wobec realizacji inwestycji na terenach wpisanych do rejestru zabytków, WUOZ rekomenduje projektowanie kolektorów od strony podwórzy, w sposób jak najmniej widoczny. W szczególności zachęcamy do projektowania tego typu instalacji na gruncie, w głębi posesji. W przypadku zaś obiektów indywidualnie wpisanych do rejestru zabytków lub ujętych w ewidencji zabytków instalacje fotowoltaiczne nie powinny być projektowane

21 Decyzja WUOZ nr 1.5174.89.2015.

bezpośrednio na dachach tych obiektów. Proponuje się ich lokalizację na gruncie, w możliwie największym oddaleniu od zabytku²².

Należy mieć na uwadze, że wcześniej omówione przepisy prawne tworzą jedynie ramę postępowania dla WKZ. Dużo zależy od jego indywidualnej decyzji – od dyskrecjonalnej władzy konserwatora²³. Współczesna ochrona dóbr kultury opiera się na klasycznych wartościach, jakimi są:

- wartość historyczna artystyczna i naukowa zabytku,
- autentyzm i integralność zabytku,
- funkcja społeczna zabytku,
- interes społeczny ochrony dóbr kultury.

Wydaje się, że miejsce ochrony dóbr kultury wobec postępujących zmian klimatycznych nie jest jeszcze do końca ustalone, ale zaczyna przybierać na znaczeniu, o czym mogą świadczyć prace NID i przygotowywanie projektu postępowań konserwatorskich, w tym wydawanie pozwoleń na instalacje fotowoltaiczne w obiektach zabytkowych, w ich otoczeniu i na obszarach chronionych. Dokument ten będzie zawierał wnioski i zalecenia zautoryzowane przez GKZ, dzięki temu polityka konserwatorska w tym zakresie ma zostać ujednolicona.

Zabytek przyjazny środowisku – wyniki badań jakościowych

Wydaje się, że najlepszym rozwiązaniem umożliwiającym osiągnięcie głównych celów tej części artykułu – dotyczącej sprawdzenia faktycznych możliwości proekologicznych działań przy zabytkowych nieruchomościach – jest zastosowanie badań w paradygmacie interpretatywnym²⁴.

Orientacja badawcza, jaką jest interpretatywizm, wyrosła w opozycji do funkcjonalizmu i koncentruje się „na zrozumieniu fundamentalnej natury świata społecznego, jak to jest na poziomie subiektywnego doświadczenia. Zajmują go kwestie związane z charakterem status quo, porządkiem społecznym, konsensem, integracją społeczną i spójnością, solidarnością i aktualnością”²⁵. Podstawowym założeniem metody interpretatywnej jest próba pokazania i wyjaśnienia

22 Kolektory słoneczne na zabytkach, <https://wuo.uz.bialystok.pl/kolektory-sloneczne-na-zabytkach/> [dostęp: 04.09.2022].

23 KOWALSKA 2018, s. 269–350.

24 SCHATT-BABIŃSKA 2020A, s. 147–159.

25 BOMBAŁA 2018, s. 8–9.

obserwowanych doświadczeń i praktyk z punktu widzenia ich uczestników. Dlatego preferowanymi metodami zbierania danych są przede wszystkim wywiad i obserwacja²⁶.

Badania realizowane w paradygmacie interpretatywnym skupiają się na odpowiedzi na pytania typu: Dlaczego? W jaki sposób? Charakterystyczne dla tego nurtu są badania jakościowe, które docierają do indywidualnego doświadczenia, pozwalają dotrzeć do opinii i sposobu interpretowania pewnych faktów społecznych²⁷. Zastosowanie metodologii badań jakościowych w obszarze ochrony zabytków nie należy do częstych praktyk. W 2015 roku w ramach projektu dr Alicji Jagielskiej-Burduk „Mechanizmy prawne zarządzania dziedzictwem kultury” zostały przeprowadzone wywiady grupowe z udziałem trzech grup: kolekcjonerów, przedstawicieli organów ochrony zabytków i instytucji kultury. Wykorzystaną techniką badawczą było narzędzie badań jakościowych – zogniskowany wywiad grupowy (FGI)²⁸. Jednym z elementów mojej dysertacji doktorskiej²⁹ był rozdział poświęcony badaniom prawa ochrony dziedzictwa kultury w paradygmacie konstruktywistyczno-interpretatywnym. W jego ramach przeprowadziłam 32 wywiady z 3 grupami respondentów – właścicielami zabytków nieruchomości, osobami pracującymi w urzędzie ochrony zabytków oraz z osobami pośredniczącymi pomiędzy tymi 2 grupami (architektami, kierownikami nadzoru, społecznymi opiekunami zabytków). Celem badań było uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy obowiązujący system prawa jest korzystny dla zabytków i czy uwzględnia potrzeby i interesy właścicieli zabytków.

W celu sprawdzenia, jak w praktyce wygląda budownictwo ekologiczne oraz możliwość stosowania proekologicznych rozwiązań w nieruchomościach zabytkowych wpisanych do rejestru, przeprowadziłam łącznie 10 indywidualnych wywiadów³⁰ – 3 wywiady z inspektorami³¹ wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków w Łodzi oraz 7 wywiadów z architektami³², którzy wykonują usługi projektowe w zabytkowych obiektach oraz posiadają wiedzę i doświadczenie w zakresie projektowania proekologicznych rozwiązań. Respondenci tych badań pozostają anonimowi – gwarancja anonimowości, zapewniana przez Międzynarodowy Kodeks Postępowania w Badaniach Rynkowych i Społecznych, skłania badanych do udzielania szczerych odpowiedzi.

26 SULKOWSKI 2007.

27 GEERTZ 2005, s. 35–36.

28 *Zogniskowany wywiad* 2016, s. 147.

29 SCHATT-BABIŃSKA 2020B, *passim*.

30 Scenariusz wywiadu został przedstawiony na końcu artykułu.

31 Respondenci dalej w tekście oznaczeni I1 – I3.

32 Respondenci dalej w tekście oznaczeni A1 – A7.

Wszyscy respondenci stwierdzili, że połączenie ochrony zabytków z ekologią nie jest prostym zadaniem, ponieważ proekologiczne rozwiązania nie są tu priorytetem. – *Jeśli chodzi o zabytki będące w rejestrze, to tam najwyższą wartość mają walory zabytkowe* [I2]. Inspektorzy, z którymi rozmawiałam, podkreślali, że ochrona zabytków jest głównym celem ich działania [...] *nie o ekologię tu toczy się gra* [I2]; *Nie zawsze da się myśleć o ekologii podczas ratowania zabytków* [I1]; *W obiektach rejestrowych proekologiczne rozwiązania nie będą priorytetowe, co do obiektów ewidencyjnych tu sprawa wydaje się być bardziej otwarta, ponieważ tu możemy sobie pozwolić na więcej* [I3]. Podobną opinię można odnaleźć wśród architektów: *Najwyższą wartością w przypadku robót jest ocalenie tkanki historycznej i czasem odbywa się to bez względu na koszty ekologiczne. Dlatego że inne wartości tutaj są najważniejsze* [A2].

W kwestii stosowanych proekologicznych rozwiązań przy obiektach zabytkowych respondenci wskazywali na docieplanie zabytkowych obiektów od wewnątrz, jeśli wnętrza nie posiadają cennych elementów [I1, I2, I3]. *Jeśli chodzi o obiekty będące w ewidencji zabytków lub na obszarze, to zasadniczo ściany elewacyjne, które nie posiadają znaczących zdobień, czyli zazwyczaj wszystkie oprócz frontowej, są poddawane termomodernizacji* [A1], choć kwestia docieplenia okazała się kontrowersyjna dla niektórych architektów [A2, A6, A7]: *Zazwyczaj unika się dociepleń od środka, ponieważ generują one bardzo duże problemy użytkowe. Ja wiem, że w ulotkach producentów ten problem nie występuje, ale ulotka sobie, a życie sobie* [A2]. Panele fotowoltaiczne, pompy ciepła, instalacje solarne nie występują na obiektach poddawanych rewitalizacji w ramach miejskich środków, natomiast wykonywane są podłączenia budynków do miejskiej sieci c.o. [I2, I3, A1, A4]. Na terenie województwa łódzkiego znajdują się obiekty zabytkowe, które otrzymały zgodę na montaż paneli fotowoltaicznych na dachach oraz w otoczeniu zabytku. Głównym wyznacznikiem otrzymania zgody było *niewprowadzanie chaosu przestrzennego i brak ingerencji w wygląd zabytku* [I2].

Inspektorzy WUOZ oraz architekci podkreślali, że nacisk kładzie się na projektowanie zieleni: *Tak naprawdę na każdym z rewitalizowanych obiektów zieleni jest projektowana i wykonywana na każdym możliwym centymetrze przestrzeni* [I1]; *Jeśli chodzi o obiekty poddawane rewitalizacji, mamy do czynienia z maksymalnym wykorzystaniem powierzchni na posadzenie roślinności, i na tym bym się skupiała. Nie betonuje się już podwórek, placów, chodników. Wszędzie jest możliwie najwięcej zieleni* [A2].

Problemem w zakresie proekologicznych działań przy zabytkowych nieruchomościach jest według architektów brak analizy wartościującej dla obiektów wpisanych do rejestru. Przeprowadzenie jej dałoby odpowiedź, jakie ewentualnie proekologiczne rozwiązania mogą być zastosowane w danym obiekcie: *Wszystko*

zależy od zabytku, należy stworzyć rozgraniczenie między zabytkiem a zabytkiem. Zrobić spis zabytków. Nie wyobrażam sobie, żeby na Wawelu założyć fotowoltaikę. Nie ukrywajmy – są zabytki cenne i cenniejsze [A7]. Według niektórych respondentów brakuje ponownego przeanalizowania, czy dany obiekt powinien nadal figurować w rejestrze zabytków: Są takie zabytki, które uniemożliwiają wprowadzenie jakichkolwiek proekologicznych rozwiązań. Jest super kontrola. Dużo zabytków nie ma aż takiego waloru, a są w rejestrze i w teorii są nie do ruszenia [A6]. Architekci zaproponowali powrót do klasyfikacji obiektów zabytkowych, co miałyby pomóc w podjęciu przez WKZ decyzji o możliwości zastosowania proekologicznych rozwiązań, takich jak kolektory słoneczne, panele fotowoltaiczne czy pompy ciepła [A6, A7].

Wszyscy respondenci zgodzili się co do tego, że obecnie nie istnieje takie zjawisko jak budownictwo ekologiczne w kontekście zabytków. Jest to związane nie tyle z trudnościami technicznymi, ile z uwarunkowaniami zabytkowych obiektów.

W kwestii wytycznych WKZ bądź GKZ w zakresie stosowania proekologicznych rozwiązań przy zabytkach zdania były podzielone w obydwóch grupach respondentów. Część osób miała negatywny stosunek do wprowadzania takich wytycznych: *Nie jestem do końca pewna, czy prace konserwatorskie to dobry obszar na wprowadzanie rozwiązań ekologicznych [A1]; Trudno mówić o montażu paneli fotowoltaicznych na zabytkowym obiekcie, będącym w rejestrze zabytków, bez szkody dla estetyki tego obiektu. WUOZ w zakresie swoich kompetencji nie powinien mieć możliwości wydawania tego typu zaleceń [I3].* Druga część respondentów postulowała potrzebę wprowadzenia ogólnych wytycznych dotyczących proekologicznych rozwiązań bądź promowania ich przez urzędy ochrony zabytków: *Oczywiście, że WKZ powinien wydawać zalecenia stosowania proekologicznych rozwiązań. Jak nic nie robimy z ekologią, to te zabytki zostaną zniszczone przez klimat [A6]; Jeśli chcemy zadbać o zabytki, musimy najpierw zadbać o klimat [A7].* Część była zdania, że proekologiczne rozwiązania nie powinny być stosowane w zabytkach rejestrowych ze względu na ich wysoką wartość, natomiast dopuszczali możliwość budownictwa ekologicznego w stosunku do zabytków pozostających w ewidencji: *Moim zdaniem nie ma takiej możliwości w przypadku obiektów będących w rejestrze zabytków, bo tu walka toczy się o inne dobro, natomiast przy obiektach ewidencyjnych jak najbardziej promowanie projektu ekologicznych rozwiązań powinno być standardem [I2].*

W kwestii opracowania i przyjęcia przepisów prawa dotyczących stosowania rozwiązań proekologicznych i ekologicznego budownictwa przy zabytkowych obiektach wszyscy respondenci stwierdzili, że dodatkowe przepisy wprowadzone do uozoz czy rozporządzenia w sprawie warunków technicznych spowodowałyby większy chaos prawny: *Mamy cele klimatyczne, więc to się już dzieje, nie potrzeba*

dodatkowych przepisów [A4]. Część rozmówców była przeciwna wprowadzeniu takich zapisów prawnych w uozoz w związku z potrzebą przede wszystkim ochrony zabytków, a nie ekologii [I2, A2, A1].

Respondenci zwrócili uwagę na zmiany klimatu i zmiany warunków atmosferycznych – kwaśne deszcze, wyższe średnie temperatury. To w dłuższej perspektywie będzie oddziaływać na tkankę zabytkową. Dlatego zwrócenie uwagi na potrzebę wprowadzania również przy zabytkach, głównie ewidencyjnych, proekologicznych rozwiązań jest ważną kwestią także w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami.

Wnioski

Wszystkie kraje Unii Europejskiej przygotowują się do przeprowadzenia tzw. zielonej transformacji. Zwrócenie uwagi na zmiany klimatu i skutki, jakie mogą one wywołać w przyszłości, spowodowało odgórne planowanie praktycznych działań, które mają zapobiec tym zmianom. Próby wprowadzania proekologicznych rozwiązań widoczne są także wśród zabytkowej zabudowy. Działania te nie są ustandaryzowane, obecnie ochrona zabytków stoi przed wyzwaniem wprowadzenia zmian w teorii konserwatorskiej. Jak zauważają Katarzyna Zalaśńska i Katarzyna Pałubska: „Zasób zabytkowy ulegnie znaczącej modernizacji, podążając za wyznaczonymi priorytetami polityki państwa. Działania te są dalekie i skrajnie odmienne od zaleceń doktryny konserwatorskiej wyznaczającej od lat kierunki i zmiany w definiowaniu zasobu zabytkowego”³³. Modernizacja ta, z oczywistych względów, nie może być rozumiana jako wymiana substancji, która jest istotną wartością zabytku.

Wprowadzenie proekologicznych rozwiązań nie jest podyktowane jedynie potrzebą ochrony środowiska, ale również chęcią pomocy dysponentom zabytków, szczególnie w kontekście ubóstwa energetycznego. Dostęp do programów wsparcia, takich jak Mój Prąd, Czyste Powietrze czy programów samorządowych, dzięki którym możliwe jest uzyskanie tańszej energii z instalacji fotowoltaicznej, jest szansą odciążenia dysponentów zabytków nieruchomości. Oczywiście można odnaleźć przykłady stosowania proekologicznych rozwiązań przy zabytkowych obiektach, choć – jak zauważono w „Krajowym Planie Działań dotyczących efektywności energetycznej” zabytki wpisane do rejestru oraz objęte ochroną konserwatorską stanowią odrębną grupę obiektów, „gdzie przez istotny aspekt społeczny i kulturalny nie wszystkie prace oraz rozwiązania techniczne mogą być zastosowane”³⁴.

33 PAŁUBSKA/ZALASIŃSKA 2021, s. 140.

34 Krajowy Plan Działań 2017, s. 176.

W kwestii pozwoleń na wprowadzenie proekologicznych rozwiązań w zabytkowych nieruchomościach znaczną rolę odgrywa dyskrecjonalna władza WKZ. Zgodnie z aktualnym orzecznictwem:

Organy konserwatorskie są zobowiązane do zapobiegania zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków oraz udaremniania niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków. W ocenie Ministra, uzasadnienie odmowy wydania pozwolenia na montaż paneli fotowoltaicznych na obiekcie budowlanym będącym elementem zabytkowego założenia urbanistycznego jest zasadne i mieści się w granicach uznania administracyjnego³⁵.

Ze względu na wartość zabytku panele fotowoltaiczne czy kolektory słoneczne nie będą mogły być zamontowane na zabytkowym obiekcie, ale należy rozważyć możliwość zamontowania ich w otoczeniu zabytku, oczywiście z uwzględnieniem układu kompozycyjnego i ochrony widoku na zabytek. Technologia rozwija się szybko, obecnie można już kupić panele fotowoltaiczne imitujące dachówkę. Ważne jest, aby inspektorzy urzędów wojewódzkich mogli być na bieżąco z informacjami w zakresie technologii OZE i mogli pomóc dobrać takie proekologiczne rozwiązanie, które nie będą wprowadzać przestrzennego chaosu w otoczeniu zabytku.

Na podstawie analizy przykładów proekologicznych działań przy zabytkach oraz przeprowadzonych w ramach tego artykułu wywiadów z architektami i inspektorami WUOZ można stwierdzić, że istotnymi dla wartości zabytkowej elementami są substancja, kompozycja, ale też charakterystyka widokowa zabytku. Proekologiczne rozwiązania nierzadko ingerują w kompozycję, wygląd, a czasem w konstrukcję budynku. Stąd próba ich wprowadzenia spotyka się z oporem WKZ. Przy rewitalizacji historycznego śródmieścia Łodzi nie używa się paneli fotowoltaicznych ani kolektorów słonecznych. Dużą wagę przykładają natomiast do termomodernizacji obiektów oraz planowania zieleni.

Obecnie można określić warunki niezbędne do uzyskania zgody na wprowadzenie proekologicznych rozwiązań:

- brak ingerencji w kształt i wygląd,
- brak zagrożenia dla konstrukcji obiektu,
- brak generowania chaosu przestrzennego.

35 VII SA/Wa 2453/17.

Szansą na standaryzację proekologicznych rozwiązań stosowanych w obrębie zabytkowych obiektów jest dokument przygotowywany przez NID. Planowanie działań proekologicznych nie może być stawiane w opozycji do zachowania dziedzictwa kulturowego. Urzędy konserwatorskie oraz Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego powinny promować dobre praktyki modernizacyjne³⁶, co może przyczynić się do opracowania priorytetów proekologicznych działań, ich katalogów i poradników ich planowania i realizacji.

Scenariusz wywiadu z architektami

Czy ma Pani/Pan doświadczenie przy projektowaniu proekologicznych rozwiązań w obiektach zabytkowych lub obiektach zlokalizowanych w strefie konserwatorskiej? / Jeśli tak, to jakie?

Czy powinny być opracowane przez WKZ wytyczne w zakresie proekologicznych działań przy zabytkowych nieruchomościach (np. wykorzystywanych materiałów, dotyczące zakładania paneli fotowoltaicznych, kolektorów słonecznych itp.), a jeśli tak, to jakie powinny być to wytyczne?

Czy według Pani/Pana występują trudności/problemy (prawne i techniczne) w zakresie proekologicznych działań przy zabytkowych nieruchomościach?

Czy według Pani/Pana budownictwo ekologiczne (w rozumieniu prace remontowe, konserwatorskie i modernizacyjne) jest obecnie stosowane przy zabytkowych obiektach?

Jeśli tak, to w jakim zakresie? / Jeśli nie, to dlaczego? Czy powinno być stosowane?

Czy w obowiązującym w Polsce prawie – ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (lub innej), rozporządzeniu w sprawie warunków technicznych (lub innym) – powinny zostać ujęte przepisy dotyczące stosowania rozwiązań proekologicznych przy zabytkowych obiektach?

Scenariusz wywiadu z inspektorami

Czy na terenie woj. łódzkiego stosowane są proekologiczne rozwiązania w zabytkowych nieruchomościach?

Czy powinny zostać opracowane przez WKZ wytyczne w zakresie proekologicznych działań przy zabytkowych nieruchomościach (np. wykorzystywanych materiałów, dotyczące zakładania paneli fotowoltaicznych, kolektorów słonecznych itp.), a jeśli tak, to jakie powinny być to wytyczne?

Czy według Pani/Pana występują trudności/problemy (prawne i techniczne) w zakresie proekologicznych działań przy zabytkowych nieruchomościach?

Czy według Pani/Pana budownictwo ekologiczne (w rozumieniu prace remontowe, konserwatorskie i modernizacyjne) jest obecnie stosowane przy zabytkowych obiektach?

Jeśli tak, to w jakim zakresie? / Jeśli nie, to dlaczego? Czy powinno być stosowane?

Czy w obowiązującym w Polsce prawie – ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (lub innej), rozporządzeniu w sprawie warunków technicznych (lub innym) – powinny zostać ujęte przepisy dotyczące stosowania rozwiązań proekologicznych przy zabytkowych obiektach?

Bibliografia

Źródła prawa

Ustawa 1994 – Ustawa z dnia 7 lipca 1994 roku prawo budowlane (Dz.U. z 2022 r. poz. 1557, ze zm.).

Ustawa 2003A – Ustawa z dnia 23 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2022 r. poz. 503).

Ustawa 2003B – Ustawa z dnia 23 kwietnia 2003 roku o opiece i ochronie zabytków (Dz.U. z 2022 r. poz. 840).

Ustawa 2015 – Ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o odnawialnych źródłach energii (Dz.U. z 2022 r. poz. 1566, ze zm.).

Orzecznictwo

II SA/Gd 687/20 – Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gdańsku z dnia 5 maja 2021 roku, nr II SA/Gd 687/20, LEX nr 3181298.

II OSK 1281/16 – Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 14 marca 2018 r., nr II OSK 1281/16, LEX nr 2469106.

VII SA/Wa 2453/17 – Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 10 lipca 2018 r., nr VII SA/Wa 2453/17 LEX nr 3011638.

Opracowania

- Adaptacja do zmian klimatu 2021 – Adaptacja do zmian klimatu w unijnej i polskiej polityce klimatycznej oraz prawie klimatycznym. Wybrane zagadnienia*, red. Agnieszka Borek, Warszawa 2021.
- BŁOCH 2018 – Marcel Bloch, *Zmiany klimatu jako czynnik warunkujący transformację przyszłych stosunków międzynarodowych*, „Annales – Philosophy and Sociology” 2018, t. XLIII, s. 215–231.
- BOMBAŁA 2018 – Bronisław Bombała, *Kwestia paradygmatu w naukach o zarządzaniu a Kenetha D. Stranga model badania organizacji*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 2018, nr 1–4.
- Decyzja WUOZ nr 1.5174.89.2015 – Archiwum WUOZ w Przemysłu, Decyzja WUOZ nr 1.5174.89.2015 z dn. 20.10.2015 r.
- European Green Deal – European Green Deal, <https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/#documents> [dostęp: 04.09.2022].
- GEERTZ 2006 – Clifford Geertz C., *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, Kraków 2006.
- Green Long Strategy – Green Long Strategy, <https://unfccc.int/documents/210328> [dostęp: 04.09.2022].
- IPCC Report – IPCC Full Report, https://report.ipcc.ch/ar6wg2/pdf/IPCC_AR6_WGII_FinalDraft_FullReport.pdf [dostęp: 04.09.2022].
- Kolektory słoneczne na zabytkach – Kolektory słoneczne na zabytkach, <https://wuozy.bialystok.pl/kolektory-sloneczne-na-zabytkach/> [dostęp: 04.09.2022].
- KOWALSKA 2018 – Ewelina Kowalska, *Własność zabytku a dyskrecjonalna władza konserwatorska*, Gdańsk 2018.
- Krajowy Plan Działań 2017 – Krajowy Plan Działań dotyczący efektywności energetycznej dla Polski 2017, <https://www.gov.pl/web/klimat/krajowy-plan-dzialan-dotyczacy-efektywnosci-energetycznej> [dostęp: 04.09.2022].
- Krajowy plan na rzecz energii i klimatu – Krajowy plan na rzecz energii i klimatu, <https://www.gov.pl/web/klimat/krajowy-plan-na-rzecz-energii-i-klimatu> [dostęp: 04.09.2022].
- MASLIN 2021 – Mark Maslin, *Zmiany klimatu*, Łódź 2018.
- PAŁUBSKA/ZALASIŃSKA 2021 – Katarzyna Pałubska, Katarzyna Zalaśńska, *Najnowsze dokumenty strategiczne określające zmiany w podejściu do modernizacji zabytków w Polsce*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2021, nr 11, s. 127–142.
- Paris agreement – Paris agreement, https://ec.europa.eu/clima/eu-action/international-action-climate-change/climate-negotiations/paris-agreement_pl [dostęp: 04.09.2022].
- SCHATT-BABIŃSKA 2020A – Katarzyna Schatt-Babińska, *Assessment of the monument protection system: The need for research in the constructivist-interpretative paradigm*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2020, t. 18, nr 1–2, s. 147–159.
- SCHATT-BABIŃSKA 2020B – Katarzyna Schatt-Babińska, *Zabytki nieruchome w rękach prywatnych – historia, zagadnienia ochrony i konserwacji na przykładach obiektów wpisanych do rejestru zabytków w Łodzi*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Krzysztofa Stefańskiego, obrona doktorska: 16 stycznia 2020, Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny.
- SUŁKOWSKI 2007 – Łukasz Sułkowski, *Recepcja nurtu interpretatywnego w naukach o zarządzaniu*, s. 22–30, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/85295/sulkowski_recepcja_nurtu_interpretatywnego_2007.pdf?sequence=1&isAllowed=y [dostęp: 04.09.2022].

Wytyczne 2020 – Załącznik nr 1 do pisma Generalnego Konserwatora Zabytków o sygnaturze DOZ.070.2.2020.JW z dnia 28 lutego 2020, wytyczne generalnego konserwatora zabytków dotyczące ochrony wartości dziedzictwa kulturowego w procesie poprawy charakterystyki energetycznej budowli zabytkowych <https://samorzad.nid.pl/wp-content/uploads/2021/08/Zal.-nr-1-Wytyczne-Generalnego-Konserwatora-Zabytkow-dotyczace-ochrony-wartosci-dziedzictwa-kulturowego-w-procesie-poprawy-charakterystyki-energetycznej-budowli-zabytkowych.pdf> [dostęp: 04.09.2022].

Zmiana klimatu 2020 – Zmiana klimatu – skutki dla polskiego społeczeństwa i gospodarki, red. Małgorzata Burchard-Dziubińskaj, Konrad Prandecki, Warszawa 2020.

Zogniskowany wywiad 2016 – Zogniskowany wywiad grupowy jako metoda badania prawa ochrony zabytków, red. Alicja Jagielska-Burduk, Wojciech Szafranski, Piotr Lasik, Bydgoszcz 2016.